

і XIX маємо чимало копій і переробок цих пам'яток, зв'язаних разом, більш або менш тісно і органічно, — чи то втягнені до різних збірників побожної лектури, чи то уживані окремо, як охоронні талісмани, для переховування в домі або ношення на тілі (особливо для жінок під час вагітності). Часом (в пізніших списках до них додається ще дуже популярний третій апокриф — слово про дванадцять п'ятниць, як то вже було вказано в своїй місці¹), і ці три популярні апокрифи на протязі цих століть, XVIII—XIX, підпадають різним змінам, часом більш стилістичним, часом і глибшим літературним, між іншим — щоб тісніше зв'язати ці тексти однією провідною ідеєю.

Літературна історія цих творів взагалі мало просліджена, особливо «Сну». «Епістолія» звісна від VI в. (за першу визнають згадку про неї в листі Ліцініана, єпископа карфагенського 580-х рр.), але новіша популярність її наростає від бичівницьких походів. Дослідниками покаяницького руху були висловлені гадки, що «Епістолія» в своїй єрусалимській редакції була спопуляризована покаянниками 1261 р., «Епістолія» в редакції римській — що в деяких варіантах зве себе «другою епістолією», посланою Христом після того, як перша зісталася без успіху, — була поширена покаяницькими походами 1349 р., а «Сон Богородиці» і всякі пісні на тему «Марії при хресті» та її заступництва за людей спопуляризувалися особливо «близькими» покаянниками 1399 р.² При сім поширенні апокрифів, що поставлялося в перший обов'язок всім покаянникам, вони підпадали різним одмінам. У чеській письменності, наприклад, І. Полівка вказав комбінацію «Епістолії» з «Видінням Павла» як правдоподібний продукт покаяницького руху³. В нашій і у великоруській письменності «Епістолія» тісно зв'язалася із «Сном», під впливом «Сну» і культу великого п'ятка (його ж образ і прославлення і становить зміст «Сну») зміст «Епістолії» підпав різним змінам, головно в тім напрямі,

видання Ерлича (не випущеного в світ і забраного з друкарні на папір), цих апокрифів нема, як видно із замітки небіжчика на с. 239 (він тому виніс був їх у своїм виданні в додатки). Що оригінал апокрифів був український, справедливо довів І. Франко (у передмові до IV т. своєї збірки апокрифів, с. 38) аналізом мови — явними рутенізмами, відмінними від польських текстів (паралельний новий польський текст, досить близький до Ерличова, подав Франко тут же).

¹ Див. т. IV. У своїй збірці апокрифів І. Франко видав 13 текстів «Епістолії» (з них шість XIX віку, решта XVII—XVIII) і 4 тексти «Сну». Кілька текстів у збірках Малинки.

² Гаупт в *Realencyklopädie*, як вище. Васильєв, що видав паралельно грецькі тексти обох редакцій з копій кінця XV і XVI в. (*Anecdota graecobyzantina* 1893, в Уч. зап. Моск. ун-та, 1893), вважає єрусалимську редакцію за перероблену з Римської, але рішити питання могло б тільки порівняння більшого числа текстів.

³ *Archiv für si. Philologie*, t. XVI, с. 616.

що поруч прославлення неділі (що було виключним змістом первісних редакцій), до тексту заводиться прославлення п'ятниці і наказ її святкування, а за нею далі часом і середі і навіть понеділка! Заразом у різних літературних, книжних переробках то поширюються перегляди людських гріхів, то погрози карами (провіщання майбутніх катастроф), побожні поучення покути і християнського життя. На звеличання неділі і п'ятниці перелічуються великі події, що нібито сталися в ті дні. Різними способами комбінуються вступні оповідання про ті обставини, в яких «Епістолія» з'явилась: в одних варіантах її дістають в Єрусалимі, в середині каменя, що спав з неба, в інших — вона спустилася на невидимій нитці перед образом св. Михаїла в землі Британській¹ і чудесно відкривалася (чи спускалася до рук) кожному, хто хотів її прочитати. Нарешті треті, не входячи в сам спосіб появи, підкреслюють походження «Епістолі» від папи Льва, що, одержавши того небесного листа, післав його Карлові-імператорові (також улюблене пояснення походження різних середньовічних пам'яток). В деяких редакціях ці легенди нагромаджуються разом і розширюються різними додатками; в інших обробленнях, навпаки, історія появи зводиться до мінімуму, а натомість розширюються мотиви моралістичні.

Поруч таких літературних переробок, одначе, доволі твердо трималася комбінація «Небесного листа» і «Сну», призначена на вживання в ролі талісмана. Порівняння копії Єрлича зі східноукраїнськими копіями XVII—XVIII вв., перехованими в різних старшинських родинах Гетьманщини, з одного боку, і копіями XIX в., опублікованими з різних кінців України, виявляє майже повну тотожність змісту, при другорядних тільки відмінах. Текст подільський, наприклад, записаний С. Руданським і текст закарпатський, привезений з Бачки, буквально подібні до текстів з Гетьманщини XVIII в., — очевидно, занесених також зі Західної України.

Комбінації цієї довершено, мабуть, ще в покайницьких колах на Заході², і наслідком її, очевидно, так збіднів зміст

¹ Ор. Левицький поправляє на «Битанський» (Вифанський), се вповні правдоподібна поправка (ця «країна Вифанська», мабуть, стояла в зв'язку з «Оливною горою», на котрій заснула Пречиста в «Сні», і звідти перенесена до «Епістолі»). Але «Битанія» замінена була «Британією», мабуть, дуже давно, судячи з того, що повторюється в усіх варіантах.

² Се доводив О. Веселовський у своїй старій студії, притягаючи до вияснення оцей комбінації «Епістолі» зі «Сном» ще апокриф про Успеніє Пречистої (по його гадці, сам заголовок «Сон» означає «Успеніє»): «Епістолія о неділі була головним текстом бичівників, — писав він, — ми вказали на зв'язок між темою Сну Богородиці та апокрифом про її Успеніє; свято Успенія було у бичівників в особливій пошані. Діалог між Богородицею і Христом

«Сну», як це маємо в теперешніх текстах. Скороченість і схематизованість його в цих редакціях не підлягає сумніву: порівнюючи з іншими варіаціями цієї теми Марії і муки Христової, зміст його занадто бідний, — в початковим своїм замислі не міг він бути таким убогим. Дещо з нього було втягнуто в склад «Епістолії», дещо відпало, тому що було паралельно до сказаного вже в «Епістолії» — усі ті поклики до каяття, погрози гнівом Божим, поклики до святкування п'ятка, і подібне. З другої сторони, і із змісту «Епістолії» тільки частина була притягнена до цієї редакції, в котрій «Небесний лист» — поклик до моральної обнови — так несподівано став фетишем проти злодіїв і пожеж та охоронним талісманом для вагітних жінок. При тім випала і та сторона, котра послужила власне зв'язком між обома апокрифами — наказ святкування неділі й п'ятка та проповідь покути. Зісталися накази переховування та відмовлювання цього талісмана, — тим часом як моралістичні мотиви пішли під літературне оброблення у варіантах книжного вжитку. Наведу для ілюстрації цього процесу кілька виїмків з різних редакцій:

«Єрусалимський варіант» — з пізніших приписок до Страшевицької Мінеї XVI в. з Галичини (подаю в перекладі):

З небес упав камінь, на вид малий, а не було такого чоловіка, що міг би його піднести із землі. В той час святий патріарх блаженний Йоанікій у святім граді Єрусалимі і в усій Палестинській стороні, зібравшись з митрополитами й єпископами і усіма священниками й дяконами, вчинили мольбу велику до Господа із всенощною службою, три дні й ночі, і в третій день зійшов голос з неба на камінь сей, і тоді патріарх узяв камінь рукою своєю і побачив у нім таке писання...¹

«Римський варіант»²: «Епістоля (Господа нашого Ісуса Христа) прийшла в Рим на ольтар ап. Петра й Павла (як сказав Ісус Христос: «Ти, Петре,

стрічаємо і в апокрифі, і у Сні — у тім другім його перенесено до підніжжя Христа; релігійні пісні німецьких бичівників особливо докладно спинились на цій темі: представили Богородицю оборонницею і спасительницею роду людського; в руськім «Сні», що набрав характеру замовляння, це значення заховалося, але наївно перенесене на саму формулу «Сну»: хто його переховує і пам'ятає, буде спасен. Після всього сказаного я не далекий від гадки, що ця комбінація (Епістолії зі Сном) не тільки належить Заходові, але і складалася там у колі бичівницьких ідей» (ЖМНП, 1876, IV).

¹ Апокрифи I. Франка, IV, с. 53. Подібно то його починається і теперішній Єрусалимський лист, що його роздають богомольцям в Єрусалимі, видрукований Васильєвим (Там же, с. XIII). Старий грецький текст (XVI в.), ним виданий, і аналогічний фрагмент, виданий Фабріцієм (що, зважаючи на ім'я патріарха Йоанікія, вважав сю редакцію ділом першої половини XVI в.), мають початок інакший: «Камінь великий упав в городі Вифлеємі, тяжкий страшенно, ніхто його не міг взяти в руки, якби патріарх Йоанікій не зробив собору з архієреями і ієреями на три дні й три ночі, і тоді почувся голос з неба: «Візьми, патріарше, камінь у руки свої». І коли патріарх узяв його в руки, легко відкрився камінь, і він знайшов написане».

² М. С. Тихонравовим видана з копії XVI в., I. Франком з пізнішої збірки Федора з Дубівця XVII в., буквально подібної; я виправляю копію Тихонравова й помилки копії Франка, загалом покорочуючи деякі многословності.

камінь...») ¹ і повисла над олтарем церкви св. апостолів. Увиділося у сні архієпископові, глаголаю: «Встань, іди до церкви, прочитаєш епістолю вчень ² моїх». Архієпископ, почувши, скоро встав і увійшов до церкви, знайшов епістолю, що висіла на стовпах високо в церкві над олтарем, і покликав множество ієреїв і чорноризців, став плакати гірко і молитися Богові...» (далі мусило бути, що наслідком цієї молитви лист спустився папі на фелоснь і дав себе прочитати, але в цім тексті це зникло).

Варіант Єрлича дає таку комбінацію:

«Се слова святі Божі, прислані на сей світ від самого Господа Львові-папі, а Лев-папа послав брату своєму Карлові ³ проти його неприятелів. А той лист таку силу має, що хто його читає або слухає, той чоловік на 100 ⁴ днів має одпущення гріхів, і кожного дня ніяка зла річ йому не пошкодить... (Наступає вставка з поученням, як уживати цього талісмана). Потім: Лист той знайдений був у землі Британській на горі Оливній, повішений перед образом Михайла-архангела, і ніхто не бачив, на чім він висів. А як хто б його схотів прочитати, то він зараз спускався і зближавсь. А написаний був золотим письмом такими словами: «Я, Ісус Христос, наказую вам і об'являю вам волю...»

Ще складніша комбінація в Дрогобицькій рукописі:

«Сі слова святі (послані) на цей світ від самого Господа Бога святішому патріархові Божого града Єрусалима і всієї Палестини; знайшовся той лист у столичній церкві Воскресення на престолі, і ознайомили патріархові, а патріарх послав його до Рима до папи Льва, а папа послав до Польщі до короля й. м. Жигмунта, аби його казав послати по всім світі і панству своєму і по різних містах, де тільки знаходилося християнство. І той лист знайшовся в Британській землі на горі Оливній у храмі св. архістратиґа Михайла» і т. д. (Апокрифи... с. 63).

Тепер подаю сам лист, з рукопису Федора з Дубівця — «Римської редакції» (Апокрифи... с. 49), доповнюючи з тексту, виданого М. Тихонравовим:

Послухайте мене, сини чоловічі! Дав я вам віру, щоб ви вірували і гріхи ваші знищили задля святої неділі. Коли не покаєтесь з цих гріхів ваших і не відстанете від них, — чи не напускав я на вас варварські язики? Пролили вони кров вашу на землю, і все-таки не повірили ви Євангелію моему, що глаголе: «Небо й земля минуться, а слова мої не минуться». Пуцу на вас 3 зими студені й злі, град, сніг, голод, хвороби, сатану і гусеницю *ради святої неділі*. [Намірився я погубити всіх людей на землі задля святої неділі, але переблагали мене святі ангели мої, молитви святих мучеників моїх і святої Матері моєї молитви і сльози, і я змилювався і відвернув гнів свій від вас, тому, що ублагали вони мене. І дав вам пшеницю, вино, масло і всієї благодаттю наповнив і наситив вас, а ви не повірили і не прославили ймення мого святого. Вдовиці й сироти плачуть, ідучі за вами, й інші голодні і нагі, і ви не помилювали їх...] І тепер кажу вам: святкуйте *святу неділю, середу й п'яток*, бо тими днями земля стоїть!..

Чи не знаєте, безумні люди, що я в святу неділю першого чоловіка по образі своєму сотворив? що я в неділю святу прийшов до Авраама під дуб Мамврійський? в святу неділю явився Мойсееві в купині? Чи не знаєте, люди, що в святу неділю радість нарід св. Богородиці через мого архангела Гавриїла? У святу неділю родивсь, у святу неділю хрещення взяв від Іоана Хрестителя мого, в святу неділю хочу судити живих і мертвих?

Коли й сьому віри не піймете, спалю вас огнем і розвію, як порох на току вітрянім, — клянусь нині десницею мою і престолом моїм високим! Коли не святкуватимете святої неділі й празників моїх святих, пуцу на вас *змії дво-*

¹ Се виглядає як дописка, тому не вписую її цілої.

² У нашій тексті: «мучений».

³ У копіях: «королеві».

⁴ У друкованім помилково: 1000, пор. нижче.

голових, аби з'їли груди жінкам вашим за преступлення святої неділі. Проклятий будь чоловік, що робитиме якусь роботу в неділю, але облишити (мусить) діло від 9 години в суботу і до понеділка світанку — проклята буде рука, що візьметься якогось діла в неділю...

Ся епістоля не написана людьми, ні складена вдумкою людською, але написана невидимим Богом, і якщо знайдеться такий пустословець і рече, що ся епістоля не від Бога, а написана людською вдумкою, най буде проклятий і вічному вогневі відданий, і дом його виклятий, як Содом і Гомора. І я вам скажу: лучче буде Содомові й Гоморі в день суду мого, аніж такому, що не йме віри святей епістолі. І не спасеться місто те, і село, і двір той, котрі не спишуть собі цієї епістолі зі страхом Божим і трепетом».

З страшевицького тексту («єрусалимська редакція»):

«Се другу епістолю послав я вам, християни, бо після першої ви не покаяться, як було повелено і показано, і не схотіли послухати моїх божественних слів... І тепер глаголю вам і клянусь престолом моїм святым, що вже від нинішнього дня третьої такої епістолі, як ця,— вам не пошлю, а як не покаетесь, відчиню небо і проллю на вас дощ з камінням навальним у 10 день лютого і спалю всі плоди земні, і пошлю знов дощ з кров'ю й вогнем, і спалить вогонь усе на землі...

Квітня місяця пушу на вас замість дощу кров вогненну і знищу жита ваші і всяке дерево посушу; пушу на вас раті, війни, злою смертю умрете за святу неділю. А ще червня місяця 12 дня пушу на вас вогонь і побачу, де ви дінетеся і сховається, небожата мої.

І ще жовтня місяця 6 дня вчиню великий смуток, що вжахнеться весь світ: худобу вашу поморю, пушу на вас *птахів двоголових*, що поїдять груди жінкам вашим. А ще пушу пійтму велику і дивних звірів: голови львові, крила орлині, волосся тверде...» (с. 58, рукоп. XVIII в.)

«І се вам кажу: шануйте святу неділю і свята Господні і нарочитих святих, середу і п'яток і *понеділок* постіть — бо тими днями земля стоїть і все небо... А коли не шануватимете святу неділю, середу і п'яток, не поститимете й інших святих празників не святитимете, напушу на вас зміїв *триголових*, почнуть вас їсти і груди жінкам почнуть сосати за святу неділю. Проклят, проклят чоловік, що працює в святу неділю! Повинен у суботу, як задзвонять до вечірні, кинути всяку роботу з рук і не робити до сходу сонця в понеділок. Нехай іде до церкви святої в неділю і в празники святих, несе свічку, ладан, профсфору і прославить ім'я моє святе» (рукоп. 1748 р., с. 64)

«Я, Ісус Христос, правдивий син Божий, той лист написав, і лист той таку силу має, що хто його читає або з пильністю слухає, тому чоловікові сто днів відпущення гріхів буде. Котра жінка вагітна той лист при собі носитиме, легко дитину породить. У котрім дому той лист буде, тому домові ніщо зле не шкодитиме: ні вогонь, ні чари, ні інші речі шкодити не можуть...»

Глаголе Ісус Христос: «Наказую вам і об'являю силою божества свого, абисьте день недільний святити і ніяких робіт не робили, ані коріння в городах своїх не копали і на пожиток свій не обертали. І те вам наказую, абисьте з євреями добровільно не ли й не пили. Я, правдивий Син Божий, той лист написав, абисьте на тім світі добре справували і тому листові вірили. Шість днів дав вам робити, а сьомий собі зоставив і постановив його на добрі вчинки, а не на злі... Наказую вам у вечір суботній залишити всяку роботу на честь Матері моєї, бо якби Мати моя до Бога Отця не молилась, давно б погинули» (Апокрифи, с. 63—64).

Тепер наведу (з деяким скороченням) текст з Гетьманщини XVII—XVIII вв., з двох копій, опублікованих з родинних архівів двох старих фамілій, Савичів і Холодовичів (буквально подібних):

Сон пресвятої Богородиці, сплячої на горі Оливній.

Коли одного часу заснула Пресвята Богородиця, прийшов до неї Ісус Христос, син Божий і рік їй: «Наймиліша мати моя, спиш чи чуваєш?» Пре-

свята Богородиця збудилась і рікла йому: «Наймиліший сину, я збудилась, а снівся мені дивний сон про тебе. Бачила я тебе спійманого, зв'язаного, до Кайяфи приведеного, до стовпа прив'язаного. З твоєї пресвятої голови кров потоками плинула, а твоє тіло божественне, як кора дерева, відпадало!» Ісус Христос рік до неї: «Мати моя, се правдивий сон снівся про мене, так має бути!» А хто буде при собі цей лист носити, той буде ласку мою мати, а при смерті його я буду, і пресвята Богородиця, мати моя, буде, і ангели візьмуть душу його до царства небесного на віки. Амінь. Сей лист був при гробі Господнім, писаний він в Єрусалимі.

Лист Ісуса Христа, царя іудейського. Во імя Отця і Сина і святого Духа. Амінь. Ті слова святі, прислані на сей світ від самого Господа Ісуса Христа Львові, папі римському. Лев, посвятивши, послав братові своєму королеві проти неприятеля. А лист той має таку силу, що хто б його мав читати або з пильністю слухати, той чоловік має одпущення гріхів на 40 літ і ніяка річ зла не може йому пошкодити. А в котрім домі буде той лист, тому домові ні вогонь, ні залізо, ні чари, ніяка лиха річ не може пошкодити. А котра жінка, білоголова, будучи вагітною, носитиме той лист при собі, через те легко дитину породить, коли мовитиме ті слова: «Ісус (зо мною, Христос) наді мною, мій оборонець, Ісус стереже мене во дні і в ночі, всякої години від поганого диявола. Прошу тебе, Господа Бога мого, задля муки твоєї святої, котру терпів за нас грішних...» і т. д. «Святий Іоане пророче... стережи мене від вогня, меча, стрільби — аби ніщо зле мені не могло шкодити».

А цей лист знайдений в землі Британській на горі Оливній... і т. д., написаний золотими словами:

«Я, Ісус Назарейський, цар іудейський... наказую і об'являю силою божества свого, аби ви день недільний святкували, жодних робіт не робили, коріння на городах своїх не копали і на пожиток душам вашим не обертали. Наказові моєму аби вірили і молились — що я, правдивий Син Божий... той лист писав і учив, аби есте добре справовались на сім падолі земнім. Бо я вам дав шість днів робити, а сьомий день неділю на добрі діла й учинки та відпочинок». (Далі погрози карами.) «І ще наказую вам, аби есте в неділю по вечірні не робили, для Пречистої Матері моєї,— бо якби мати моя не молилась, уже б ви давно погинули і гіркою смертю померли. А в неділю повинен кожний чоловік, старий і молодий, з жінками своїми і дітьми ходити до церкви божої та розмишляти про гріхи, що согрішили за той тиждень. Ще упомінаю вас... аби кров'ю не присягали, ні небом, ні землею не клялись... один другого не вбивайте, батька, матір шануйте, старих поважайте, нищими і убогими не робіть (вар.: не гордіть) ... А на останок наказую, аби есте вірили тому листові. Котрий чоловік не буде вірити, такий не доступить покаяння за свої гріхи, помре наглою смертю і буде проклятий. А котрий чоловік тому листові віритиме, той лист матиме і з дому до дому роздаватиме читати й перечитувати, то коли б мав гріхів, як піску в морі, як листу на дереві, а зірок на небі,— усі йому будуть одпущені і царства небесного доступить»¹.

Видавець одного з сих текстів, покійний Шрамченко, зауважує, що захована копія має ясні ознаки ношення на тілі як охоронного талісмана. З другого боку, в попереднім томі наведені були ілюстрації переходу «Сну» в щоденну молитву. Як ми там бачили, ідеї й образи, зв'язані з тими апокрифами і взагалі з покаяницькою літературою, широко розгалужилися в легенді, в народній поезії, в побуті. У книжній літературі знайдемо їхні відгомони у Вишенського, у острозьких пись-

¹ Киевская старина, 1887, X і 1906, IX.

менників. Все се вимагає великої уваги з нашого боку до цієї покаяницької спадщини.

Відгомони чеського релігійно-національного руху. Сі відгомони і впливи, вповні безсумнівні, я, на жаль, при теперішнім стані студій у нас могу тільки постулювати: говорити про те, що вони мусили бути, замість вичисляти їхні прояви в наших житті й письменстві. Бо хоч давно приймається як безсумнівний факт, що чеський культурний рух XIV в. і потім гуситство в часах своєї найбільшої енергії, в другим і третім десятилітті XV в. дуже сильно захопили були культурну верству Польщі-Литви, зокрема в землях українських, але досі досліди ні разу не були звернені в цей бік. Не було ніяких спроб вияснити, як це захоплення суспільних верхів Польщі-Литви та заінтересування великим чеським релігійно-національним рухом переломлювалося у верхах і масах українських, включених тоді в склад Польсько-Литовської держави. А питання тим часом дуже інтересне саме по собі і, зокрема, дуже важливе для зрозуміння культурного і письменського руху на Україні!

Відома річ, що протягом довгого часу — двох століть, щонайменше, — чеський народ і його культура були взірцем і проводом для Польщі. Рано втягнений у відносини Німецької імперії, обстоюючи своє володіння від німецького натиску, чеський народ ціною безконечних напружень не тільки оборонив своє існування, але й зайняв серед складових частин імперії перше місце. Затоплений німецькими колоністами в XIII—XIV вв., він кінець-кінцем перетравив ці німецькі домішки і, прийнявши вповні й без обмежень німецьку культуру, вложившись в форми німецького феодального життя і зберігши в них свої національні прикмети — мову, писемність і слов'янське почуття, зайняв він місце як рівний з рівними серед народів Західної Європи. Особливо, коли нова, люксембурзька династія, в особі Карла IV заходилася зробити зі своєї празької резиденції центр Середньої Європи, — цей блиск і культурний престиж приодяг не тільки Чехію, але й чеський народ, чеську національність як носія цієї культури — європейської в повнім значенні слова, — особливо в очах його східних менш культурних сусідів. Чехи стали «носіями культури» серед них. Заснований 1348 р. для чотирьох «націй» — чеської, саксонської, баварської і польської — Празький університет став справжнім огнищем усякої науки й освіти для Польщі й окупованих нею земель. Сюди вчащали поляки, а з християнізацією Литви Ягайлівський двір уважав своїм обов'язком полегшити приступ до цього джерела католицької культури також і литовському суспільству: королева Ядвіга, як відомо, фундувала при Празьким університеті бурсу для литовських